

Európa, a Turán és a Kelet között

Térkonceptiók a modern azerbajdzsáni történetírásban és politikában

„Maga Mohamed próféta mondta: Az egység boldogulás, a széthúzás azonban szenvedés.” Ha a török népek összefognak, nagy török világ fog létrejönni – jelzi a tan-könyv, hogy az azerbajdzsánok is egy nagyobb tér részei.¹

Karl Schlögel német professzor, az orosz történelem szakértőjének könyve a „térsemlélet visszatéréséről”² igen intenzív fogadtatásra talál a mai Németországban. Ez egyrészt az államfelbomlási folyamatok nyomán a nemzetközi viszonyok átalakulásának, másrészt a térről szóló viták következménye, amelyek – külön-külön Henri Lefebvre³ és több történész és filozófus hatására – már az 1960–1970-es években felélénkültek.

A történettudomány térbeli gondolkodásáról és tértudatosságáról már számos publikáció jelent meg. Fernand Braudel – mint két tértörténelmet – szembeállította a földközi-tengeri, itáliai (kulturális) teret és a francia kultúrtörténetet.⁴ Braudel tanulmányai pedig újra felvetették a kontinentális Európával kapcsolatos vitákat, és a résztvevőiket az érintett terek újragondolására készítették. Azon terekkel, amelyek határmegvonás következtében jöttek létre, többek között Etienne François és más történészek foglalkoznak.⁵ Újra és újra felmerül a terek témája a birodalmi tanulmányok (*imperial studies*) keretein belül, például az *Ab Imperio* folyóirat hasábjain.⁶ A szerzők elfogadják, hogy a terek – irodalmi, történetírói, vallástudományi – narratívában öltönek testet, gondolkodók alakítják ki és népszerűsítik őket. Határmegvonások, a nemzetállamok kialakulása, expanzió, gyarmatosítás stb. által nyerik el formájukat, de elképzelt terek is vannak.

Az úgynevezett „térbeli fordulat” (*spatial turn*), amely a többi „fordulathoz” hasonlóan nagymértékben hatott és hat a német nyelvű történettudományi elméleti vitákra, a térkategóriákban való gondolkodásmód újbóli felfedezéseként írható le. Ha a tér kutatásában különböző mikro-, mezo- és makroszintű szempontokat alkalmazunk, a világ úgy jelenik meg, mint a terek tere. Míg a *spatial turn* megelőzően

1 4. osztályos tankönyv. Kazimov, 2006. 178.

2 Schlögel, 2006.

3 Lefebvre, 1974.

4 Kronsteiner, 1989; Lemoine, 2005; Kaser, 2007.

5 François-Seifarth–Struck, 2007. A térkutatás jelen állásáról: Döring–Thielmann, 2008.

6 Lásd az *Ab Imperio* tematikus számát: *Homo imperii in space and time. Settling and unsettling imperial space.*

minden (nemzeti-állami, etnográfiai, regionális-földrajzi, kulturális, vallási stb.) terület múltját leginkább egy egyedi, egyedülálló tér történeteként vizsgálták, az újabb – különösen a *posztkoloniális* és a *subaltern studies* – megközelítések elterjedése óta nemcsak hogy fókuszba kerültek a terek, hanem számtalan kapcsolat és transzfer összefüggésében írják le őket. A történelem menetét éppúgy figyelhetjük egy meghatározott tér perspektívájából, „térben olvasva”, ahogy egyidejűleg több tér részeként is feltárhatjuk. A terekről, illetve a történelem időbeni, földrajzi és kulturális terekben való vizsgálatának lehetőségéről nem csupán a Nyugat intézményesített történelmi-szakmai műhelyeiben folynak diskurzusok, hanem az átalakuló államokban – mint például Azerbajdzsán – és társadalmakban is.

De mit is értsünk tér alatt? Azeri nyelven e fogalmat a *məkan* szó írja le, melynek alapját a politikai, gazdasági és kulturális közösségen alapuló egység adja. Emellett a tér fogalma szorosan kapcsolódik a terület (*ərazi*) koncepciójához. Az azerbajdzsáni történészek és történelemértelmezők: nyelv- és irodalomtörténészek, filozófusok – befolyásolva a Kaukázus terei által, amelyben éltek – saját kultúrföldrajzi térkoncepciókat dolgoztak ki. A kulturális tér (*Kulturraum*) és kultúrkör (*Kulturkreis*) német terminusainak, amelyeket Pannwitz és Spengler már a 20. század elején kidolgozott, az azerbajdzsán nyelvben nincs megfelelője. A civilizáció fogalmát viszont vagy a kultúra szinonimájaként használják (*mədəniyyət*), vagy pedig egy fejlődési stádiumot (*inkişaf mərhələsi*) értenek alatta. A *Şərq* (Kelet), *Avropa* (Európa) és a *Turán* fogalmai alatt ugyanakkor speciális kulturális tereket jelölnek.

Az említett fogalmakkal, képzelt terekkel kapcsolatos intellektuális vitának vannak időbeli és térbeli keretei. A térbeli keretet a Közel-Kelet kulturális tekintetben legjelentősebb városai: Tebriz, illetve a 19. század második felétől Isztambul, továbbá Tiflisz, a kaukázusi kulturális központ adják. A „Kaukázus”, „Turán”, „Turkesztán”, „Eurázsia”, „selyemút”, „Kelet” és „Nyugat” fogalmai egytől egyig térkategóriák, amelyeket az azerbajdzsáni történészek és publicisták a 19. század végétől alkalmaznak. Ezek a fogalmak a Szovjetunió széthullása óta, a nemzetállam kiépítése során ismét felszínre kerültek, és így a tudósok, politikusok újra elemzik és definiálják azokat. A „saját terek”, illetve a „saját tér” (Azerbajdzsán, Nagy-, Nyugat-, Dél-, Észak-Azerbajdzsán stb.) képzeletbeli helyeállításáról van szó, valamint nem kisebb mértékben egyúttal mások tereinek elfoglalásáról, reorganizációjáról és destrukciójáról.

Stefan Troebst történész a macedón nemzeté válás vizsgálata során „hosszú 20. századról” beszél. De a 20. század az azerbajdzsániak számára is „hosszú” évszázad volt. Ebben az időszakban kristályosodott ki az „azerbajdzsán” (*Azərbaycanlılar*) névvel leírható nemzet. Amit ma azerbajdzsáni történelemtudománynak nevezünk, végeredménye és egyszersmind alakítója is ennek a folyamatnak. Ez a történelemtudomány szintén a 20. században bontakozott ki a helyi történetírások, az elszórt kutatások bázisán, amelyeket bakui és karabahi muszlim értelmiségiek külső kulturális hatások nyomán folytattak. A grúzokkal és örményekkel ellentétben az azerbajdzsánok „a Dél-Kaukázus elkésett nemzete”. Az azerbajdzsáni történelemtudomány pedig csak a 20. században alakította ki saját térkoncepcióját, miközben az azerbajdzsáni szellemtörténet már régi irodalmi hagyományra tekinthetett vissza, és tradicionálisan a török nyelvű és iszlám vallású kultúrkörhöz tartozónak tekintette magát.

Azerbajdzsánban ugyanakkor a tér kérdése csak egyes filozófusok és történészek – így Rafiq Taği,⁷ Niyazi Mehdi,⁸ Rəhman Bədəlov,⁹ Ramiz Mehdiyev¹⁰ – műveiben jelenik meg, azoknál, akik azt elemzik, hogy Azerbajdzsán kulturális tekintetben hová tartozik, illetve a kaukázusi régió történelmi összefüggéseit vizsgálják. Azerbajdzsánban mindmáig nincs a nyugati térkutatáshoz hasonló tudományág. Az azerbajdzsáni történetírást, az azerbajdzsáni nacionalizmus kibontakozását¹¹ és a posztszovjet identitáskeresést¹² is alaposabban kutatják Nyugaton,¹³ mint az érintett országban.¹⁴

Mi a döntő elem az azerbajdzsáni történelempolitika és történetírás térdefiniójában és identitáskeresésében? Fontos tényező, hogy ők maguk mely térhez tartozónak érzik magukat, de nem mellékes az sem, hogy az azerbajdzsáni oktatás milyen történelempépet közvetít. Lényeges a hagyományos terek megjelenítése és felosztása, illetve az új terek felfedezése, továbbá a történelmi narratíva szóhasználata. A jelen tanulmány célja, hogy az 1991 óta folyó azerbajdzsáni identitáskeresés kontextusába ágyazva bemutassa a legfontosabb elképzeléseket, amelyek a szóban forgó három tér (Európa, Turán, Kelet) definícióit érintik. Emellett arra is kísérletet tesz, hogy bemutassa a kulturális és földrajzi terek megjelenítésének főbb irányzatait az azerbajdzsáni történettudományon belül.

Az azerbajdzsáni történetírás

1990–1991-ig a moszkvai kommunisták ellenőrzése alatt álló szovjet-azerbajdzsáni történelempolitika kimondott célja volt, hogy mesterségesen létrehozott, internacionalista tudatot közvetítsen, amelyben a nemzeti vonások csak elszórta jelentek meg, és ezt súlykolja a korábbi muszlim-török identitású azerbajdzsáni emberek körében, akiknek ezentúl a „szovjet nép” szerves részeként kellett volna magukra tekinteniük.

-
- 7 Rafiq Taği 2007-ben adta közre *Európa és mi* című cikkét a bakui *Sənət* lapjain. A szerző az iszlám világ szemére vetette annak fejletlenségét, melynek okait az iszlám természetében, illetve annak az arab és más iszlám többségű országokban uralkodó felfogásában vélte felismerni. Ennek következtében összetűzésbe került a bakui iszlamistákkal, és az iráni ulemák heves reakcióival is számolnia kellett. Taği több hónapig volt letartóztatásban.
- 8 Niyazi Mehdi az 1980–1990-es években a muszlim Kelet kultúrájával foglalkozott. Jelenleg a www.kultura.az honlapján teszi közzé az azerbajdzsáni eszmetörténettel kapcsolatos cikkeket.
- 9 Rəhman Bədəlov 1983-ban adta ki a *Dədə Qorqud* irodalmi eposzról írott monográfiáját.
- 10 Ramiz Mehdiyev 1987-ben jelentette meg monográfiáját *Szovjet Azerbajdzsán. Mítoszok és realitás* címmel, amelyben védelmébe vette a lenini nemzetiségi politikát, és bírálta a nyugati szovjetológiát. 2004-ben adták ki az azerbajdzsáni külpolitikával és Azerbajdzsán jelenével foglalkozó könyvét (*Azerbajdzsán. A globalizáció kihívásai*). Ebben kijelenti: „Azerbajdzsán olyan ország, amely Európa és Ázsia határmezsgyéjén fekszik. Civilizációnk arculatát két irdatlan erő hatása alakította ki: a keleti kezdet és a nyugati befolyás.” Мехтиев, 2004. 139.
- 11 Vö. Motika, 2009.
- 12 Vö. Altstadt, 1992.
- 13 Az azerbajdzsáni történetírásról lásd Adam 2005; Gasimov, 2009a.
- 14 A témakörrel kapcsolatos, Azerbajdzsánban eddig megjelent publikációk többsége erősen polemikus hangvételű. Tudományosabb igényességet csak a *The Caucasus and Globalization* szakfolyóiratban, illetve az *Azerbaijani Diplomatic Academy* kiadványaiban megjelent cikkek egy része képvisel.

Az azerbajdzsáni államszervezet és társadalmi csoportok (kánóságok, nemesség), illetve Oroszország közti kapcsolatok az 1930-as évektől kezdve pozitív jelentésárnyalatokat nyertek.¹⁵ Az oszmánokat – az oroszok kaukázusi és közép-ázsiai vetélytársait – a történelmi narratíva negatív színben tüntette fel. A Nyugatot szintén démonizálták, mivel az azerbajdzsáni történetírásnak át kellett vennie az orosz (szlavofil) és szovjet felfogást, ami a Nyugatot az imperializmus bástyájának tekintette. A szovjet Azerbajdzsánban így ment végbe a történetírás oroszosítása.

A peresztrojka idején, és különösen 1991 után azonban ismét nyitás mutatkozott a külvilág felé. Az 1990. januári¹⁶ tragédia következtében drasztikusan megromlott az azerbajdzsáni Oroszország-kép, s ennek folytán az azerbajdzsáni értelmiségiek élénkülő figyelemmel kísérték a Nyugat és az európai emigráns azerbajdzsániai írásait.¹⁷ Az Elcsibej idején (1992–1993) felerősödő azerbajdzsáni nacionalizmus emellett a Turán újrafelfedezését is maga után vont a azerbajdzsáni történelempolitikában. A török nyelvű, továbbá a finnugor népek iránti történelemtudományi érdeklődés az 1990-es évektől többek között a török népek történelmét kutató tanszékek felállításában és különféle Turán-ideológusok – a tatár Yusuf Akçura és Ismayıl Qaspiralı vagy az azerbajdzsáni Əli Hüseynzadə és Əhmed Ağaoğlu – műveinek újradakadásában és recepciójában nyilvánult meg.¹⁸

1991-től a *Şərq* (Orient, Kelet) fogalma is reneszánszát élte. Az 1918–1920-as Azerbajdzsáni Köztársaságot a posztsovjét azerbajdzsáni történetírás „a Kelet első demokráciája” gyanánt ünnepli. Azerbajdzsán történelmi diskurzusában egyaránt pozitív felhangokat nyert az ábécé latinosítása, vagyis a Nyugathoz való közeledés és a Kelet iránti növekvő érdeklődés. Ennek folyománya az a sokat emlegetett hídszerep, amely Kelet és Nyugat között nem egy bizonyos teret jelöl ki Azerbajdzsán részére, hanem egyfajta láncszemként vagy kapocsként tekint rá. Ez a vélekedés számos prominens személyiség sajtóközleményeiben, de történettudományi publikációkban és történelmi tankönyvekben is megtalálható.¹⁹

A hivatalos történelemtudomány és tényleges – miszerint Azerbajdzsán a szovjet Kaukázuson túli terület része, egy olyan régió, amelynek technológiai, társadalmi és kulturális haladása kizárólag az Oroszországhoz és a Szovjetunióhoz kapcsolva képzelhető el – peremvidékén azonban már a szovjet korszakban is léteztek

15 Ez onnan eredt, hogy Sztálin kezdeményezte az elfordulást Pokrovskij marxista történelemfelfogásától, valamint a szovjet korszak előtti történelem nacionalizálását, illetve oroszosítását. Részletekért lásd Hössler, 1995; Quliyev–Həsənov–Striqunov, 1960.

16 1990. január 19–20-án a szovjet belügyminisztérium csapatai bevonultak Bakuba. A „hadügyi akció” során 130 ember vesztette életét. Vö. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1477933.stm>.

17 İbrahimli, 1996; Yaqublu, 1997, 2002, 2008a, 2008b; Uyğur 2007; Göksöz, 2008.

18 Sofiyev, 2004; Akalin, 2004.

19 Lásd például Heydər Əliyev köszöntőjét a bakui filmfesztivál 2000. decemberi megnyitóján (<http://www.xalqgazeti.com/public/print.php?lngs=aze&ids=4166>); a kormányzó YAP Pártot képviselő Mübariz Qurbanlı elnök cikkét: *Azerbajdzsán a civilizációk választóvonalán* (<http://www.xalqgazeti.com/public/print.php?lngs=aze&ids=4166>); Mehriban Aliyeva beszédét a párizsi Sorbonne-on 2008 novemberében (<http://www.aztv.az/xbdx/x-l.asp?id=5895&il=2008>), Rəhman Bədəlov és Rasim Musabəyov felszólalásait a „Liberalizáció és a lenini örökség” című szemináriumon (http://www.inarucfp.org/3-cusektor/n11/n11_04.htm). 2009 áprilisában Bakuban „Azerbajdzsán mint híd Kelet és Nyugat között” címmel tartottak régészkonferenciát (<http://www.xalqgazeti.com/public/print.php?lngs=aze&ids=4166>).

kis létszámú értelmiségi csoportok, amelyek alternatív térelképzelései kétségbe vonták a hivatalos történelemértelmezést. Asif Ata filozófus hívei például Azerbajdzsán megváltó küldetéséről írtak, valamint arról, hogy a Turán egységes kulturális térséget alkot. A Kelet, illetve a Turán fogalmát szánták a török nyelvű népesség válaszául a Nyugat és az iszlám terjeszkedésének kísérleteivel szemben.

Az 1992–1993-as rövid életű demokratizálódási fázis után Azerbajdzsánban a politikai rendszer fokozatosan autoriterré vált. Ez Heydər Əliyev, illetve fia, İlham Əliyev öntörvényű kormányzati stílusából adódott; utóbbi 2003-ban követte apját az elnöki székben. Az oktatás, kutatás és képzés területén rohamosan terjedő korrupció árnyékában valóságos személyi kultusz bontakozott ki az egész Əliyev család körül.²⁰ Ez az azerbajdzsáni történészek lehetőségeire is kihat. Mindaddig Azerbajdzsánban csekély számú nemzetközi történésztalálkozót szerveztek. Emellett az állami Heydər Əliyev Alapítvány²¹ támogatásával nagy példányszámban adják ki újra meg újra az idősebb Əliyev sajtónyilatkozatait és beszédeit. Az Əliyev-idézetek elhelyezése kimondatlan előfeltétele bárminemű doktori vagy habilitációs eljárásnak. Az elmúlt évtizedben Bakuban megjelent tudományos szakirodalom nagy részét Azerbajdzsán *ülü öndərə*nek (szent vezető) ajánlották. Arcképei mindennütt visszaköszönnek a történelemtankönyvek lapjain, a fő- és középiskolák falain.²² Minden azeri városban vannak úgynevezett Heydər-parkok, az iskolákban pedig mindenhol találni „Heydər-sarkokat”.

Összességében megállapítható: *„Az azerbajdzsáni történetírás kutatásai során a cári birodalomban és a szovjet korszakban sem az azerbajdzsáni nép érdekeit és véleményét nézték [...], hanem a mindenkori kormányok politikai és ideológiai érdekeit. Emiatt az azerbajdzsáni történelem bizonyos aspektusai mindmáig homályosak. Mint minden más kutatási területen, szent, nemzeti vezetőnk, Heydər Əliyev itt [a történetírásban – Z. G.] sem engedélyezte a tudomány politizálását. Éppen ellenkezőleg, hogy a politikát helyesen alakítsa [...], a politikát tette tudományosabbá.”*²³ Az említett tényezők meghatározzák a körülményeket, ahol Azerbajdzsán jelenkori történészei mozoghatnak, ahol szocializálódnak és képezik őket, és ahol azután tevékenykednek. Ez persze részben a történettudósok kutatói szabadságát is korlátozza. Ezzel együtt sem jelenti ez okvetlenül térkonceptcióik csorbulását vagy távvezérlését.

20 2009. október 9–11. között konferenciát szerveztek Aida İmanquliyeva (1939–1993) születésének évfordulójára, számtalan előadással, sajtótájékoztatóval. İmanquliyeva Mehriban Əliyevának, a jelenlegi államfő, İlham Əliyev feleségének az édesanyja volt, aki orientalistaként elsősorban az arab irodalmat kutatta. A konferenciát a Tudományos Akadémia és a moszkvai Állami Egyetem bakui leányintézménye szervezte, melynek rektora Nərgiz Paşayeva, Mehriban lánytestvére.

21 Az alapítvány vezetője Mehriban Əliyeva. A néhai elnökről szóló könyvek mellett az író Mir Cəlalnək (1908–1978), Mehriban nagyapjának műveit is utánnomják (http://www.heydar-aliyev-foundation.org/index_e.html).

22 Gasimov, 2008.

23 Mübariz Yusifov és Ramiz Məmmədov közös recenziója Eldar Əzizov disszertációjáról (<http://www.xalqazeti.com/public/print.php?lngs=aze&ids=27682>).

Az azerbajdzsáni történészek szocializációs terei

A „hosszú” 19. század első felében Tebriz és Tiflisz határozta meg az azerbajdzsáni világképet. A történetírói ön- és külvilág-percepció is e két pólus hatásainak összjátékából alakult ki. Kiváló példája ennek a bakui nemesember, Abbasquluğa Bakixanov (1794–1847). Ő számít az újkori azerbajdzsáni történetírás megalapítójának: az ő nevét viseli a Nemzeti Tudományos Akadémia történeti intézete is. Bakixanov „két kultúra peremén ténykedett, melyek közül az egyik, a régi, a feudális szorosan kapcsolódott a Közel-Kelet évszázados fejleményeihez, a másik, az újabb viszont egy haladóbb, demokratikusabb kultúrát képviselt”.²⁴ Tökéletesen beszélt arabul, perzsa grammatikát állított össze,²⁵ és sokáig ténykedett tolmácsként a tifliszi cári közigazgatásban.²⁶ Főműve az 1840-es években, Tifliszben megjelent *Gülüstani-l-rām* volt, „amely első ízben adott összegző leírást a muszlimok lakta dél-kaukázusi térségről az ókortól az orosz hódításig bezárólag”.²⁷ Ez a könyv egy szépirodalmi igénytel megírt regionális történelmi mű volt.

Bakixanov – akárcsak például Əhməd bəy Cavanşir²⁸ – nem volt hivatásos történetíró. A Kaukázusban a történelem kutatása csak a cári birodalom összeomlása után vált lehetségessé.²⁹ Mindaddig a történelmi témákat és mindenekelőtt az identitás kérdéseit csak a sajtóban lehetett megvitatni. Az 1875-ben Zərdabi által megalapított *Əkinçi* újság, amelynek olvasóközönsége a Kaukázus és Közép-Ázsia lakosaiból került ki, részletesebben írt a terület történetéről. Ez az újság megismertette olvasóit – egyfajta eszmetörténeti összehasonlítást nyújtva – a Kelet, Kaukázus, Oroszország és Európa fogalmával.³⁰ Az azerbajdzsániak többsége ekkoriban egyszerűen muszlimnak és a muszlim világ alkotórészének tekintette magát. Keresztény népektől körülölelve és az ortodox Oroszországba betagozódva a kelet-kaukázusi muszlimok fokozatosan ébredtek tudatára saját nyelvi és etnikai önazonosságuknak: Azerbajdzsán síita és szunnita lakosaiból törökök lettek. Az azerbajdzsáni értelmiségiek körében Teherán is elveszítette korábbi vonzerejét, s vezető szerepét lassanként Isztambul vette át. A perzsa nyelv presztízse is csökkent. Az arab jelentősége az azerbajdzsáni életben már jóval korábban eltűnt. Részletadó a szentpétervári politikával hozta összefüggésbe, hogy a perzsa kiszorult Azerbaj-

24 Rafili szovjet-azerbajdzsáni történész jellemzése. Рафили, 1959. 33–34.

25 Бакиханов, 1841.

26 25 éves korában érkezett Tifliszbe, ahol megismerkedett Gribojedovval és egy sor grúz költővel-íróval, akikkel sokat értekezett a kaukázusi történelemről.

27 Adam, 2008. 18.

28 Əhməd bəy Cavanşir (1828–1903) azerbajdzsáni történész karabahi nemesi családból származott. 1883-ban értekezést írt Karabah történelméről, amely 1900 körül Tifliszben oroszul is napvilágot látott. A művet 1961-ben és 2006-ban ismét megjelentették azerbajdzsán nyelven. Fərzəliyev–Axundov, 2006. 167–207.

29 Míg számos azerbajdzsáni tanult orvostudományt és jogot Szentpéterváron, Odesszában vagy Kijevben, az orosz főiskolák történelemtudományi stúdiumait azerbajdzsáni muszlimok szinte egyáltalán nem látogatták. A Párizsban, Isztambulban és Breslauban tanuló azerbajdzsáni írástudók sem hallgattak történelemtudományt. A történelemtudomány intézményesítésére csak 1918 után került sor. Ennek első jelentős lépéseként 1919-ben megalapították a Bakui Egyetemet.

30 Adam, 2000.

dzsánból, miközben az azerbajdzsáni nyelv egyre jobban elfogadottá vált. Oroszország szerint a helyi kultúra fejlesztésének megengedésével igyekezett „megszabadítani” a perifériát a külföldi kulturális befolyástól.³¹

Az azerbajdzsán nyelv ezzel éppen egy időben vált uralkodóvá a kaukázusi muszlimok körében Gəncətől Bakuig és Dərbəndig bezárólag. Mindennemű államszervezeti hagyomány híján az azerbajdzsánság mint a kelet-kaukázusi muszlimok kultúrnemzete jött létre. Azerbajdzsán nyelvű kulturális központok bontakoztak ki Tifliszben, Şəkibən, Şuşában és Bakuban. Itt született meg, majd indult egy térséget felölelő hódító útjára az azerbajdzsáni kultúra. Ezt a területet foglalta magában a történészek által a 19. század alkonyán kidolgozott Nagy-Azerbajdzsán (*Böyük Azərbaycan*) térkoncepció. Az „azerbajdzsáni Molière”, Mirza F. Axundov színműveit – aki Kamil Nərimanoğlu irodalomtörténész szerint „ajtót nyitott az azerbajdzsániaknak Európa felé” – „a 19. század végén és a 20. század elején Bakuban, Şuşában, Naxçıvanban, Tifliszben és Jerevánban [...] sikerrel” játszották.³²

Az 1870 utáni időszak abból a szempontból is fontos, hogy a sajtóban megjelenő írások szembesítettek a térségekkel. A Kelet (*Şərq*), Oroszország (*Rusiya*), Perzsia (*İran*), az oszmánok (*Osmanlı*) és a soknemzetiségű Kaukázus (*Qafqaz* vagy *Qafqasya*) az azerbajdzsáni újságírók és írástudók „égtájai” és intellektuális munkásságuk legfőbb színterei. Ez a trend az 1905. februári forradalom után is változatlan maradt, amelynek nyomán az azerbajdzsáni sajtó valóságos virágzásnak indult.³³

Bár az azerbajdzsán nemzet végső alakját a 20. században, Bakuban nyerte el, az azerbajdzsán nemzetté válás forrásai a régi Tiflisz multietnikus világába vezethetők vissza. Tbiliszi mindmáig azerbajdzsánok lakta Meydan negyede volt az azerbajdzsán felvilágosodás centruma, illetve az azerbajdzsáni értelmiségi réteg 19. századi és 20. század eleji szocializációjának helyszíne. A városrészben egy hamam, egy azerbajdzsán színház és két síta mecset állt, amelyek hozzájárultak a soknemzetiségű Tiflisz azerbajdzsáni urbánus kultúrájának kialakulásához.

Az azerbajdzsán nemzetté válás szempontjából kétségkívül Tiflisz és Gori nevezhető meg fontos városként, ahol 1879-től számos azerbajdzsáni muszlim részesült felsőfokú képzésben, élénk eszmecserét folytatva grúz és örmény diákokkal is.³⁴ A 19. századi Tifliszben a kiterjedt örmény vállalkozó és értelmiségi rétegnek volt meghatározó szerepe: a városközpontban nemzeti iskolák, templomok és képzési helyek hálózatát tartotta fenn,³⁵ de görögök, zsidók, németek és lengyelek is éltek itt. A grúz nemzeti ébredés (kultúrnationalizmus) viszont éppen ekkoriban erősödött meg, és az ősi grúz fővárosból, Kutaisziból kiindulva Tifliszben is igyeke-

31 Resul-Zade, 1936.

32 http://www.inamcfp.org/3-cusektor/n3/ne_narimanoglu.htm.

33 Münschi, 1930.

34 A híres gori tanárképző végzősei között találjuk az azerbajdzsáni nemzeti zeneszerzés megalapozóját, Üzeyir Hacıbəyli, a nyelvész Fıridun Köçerli, Raşid Əfəndiyevet, Sultanməcid Qənzadət és Səfərəli Bəy Vəlibəyevet, a nemzeti kommunista Nəriman Nərimanovot, a *Molla Nəsrəddin* szerkesztőjét, Cəlil Məmmədquluzadət vagy a karmester Müslüm Mağomayevet.

35 Анчабадзе–Волкова, 1990. 33–36., 166–169.

zett megvetni a lábát.³⁶ A nemesség tiltakozott az oroszosítás ellen, és grúz iskolákat és könyvtárakat alapított.³⁷ Ezt a fejleményt a tifliszi azerbajdzsánok éppúgy észlelték, mint azok az azerbajdzsánok, akik tanulmányokat folytattak, illetőleg munkát vállaltak a városban.³⁸ A 19. század végén éppen a grúzoknak a cári birodalommal kulturális területen folytatott vitája és a korabeli Tiflisz, illetve Gori adott fontos impulzusokat az azerbajdzsán nemzeté válásnak.

Eközben Baku városa, amely azelőtt a középkori építésű *Şirvanşahlar sarayı* komplexumából, a *Qız qalası* elnevezésű „szűztoronyból” és az *İçəri Şahar* óvárosából állt, a cári birodalom gyorsan növekedő ipari központjává vált, s ennek során a helyi néesség a „hirtelen jött” többnemzetiségű viszonyokkal egészen más módon szembesült.³⁹ Tiflisztől eltérően nem annyira a kultúrák barátságos elegyedéséről és kölcsönös egymásra hatásáról és fejlődéséről volt itt szó, mivel „Bakuban az etnikai csoportok egymás mellett, nem pedig egymással együtt éltek”.⁴⁰ Nem utolsósorban emiatt vált Baku az azerbajdzsáni nemzeté válás újabb központjává, és ennek nyomán világnézetét az ott élő, török nyelvű muszlimok határozták meg.

A tifliszi és bakui kulturális és politikai események nyomán megerősödő azerbajdzsáni nacionalizmus odáig vezetett, hogy Isztambul a 19. század végére egy elképzelt orientációs központtá vált az azerbajdzsáni értelmiség számára. Míg a grúzok az oszmán fővárosban Konstantin császár városát látták, az azerbajdzsáni muszlimok számára Isztambul valós török központ éppúgy, mint az iszlám krími hívei vagy a kazanyi pánturkisták szemében. Isztambult szimpátia övezte, s ez meghatározta az azerbajdzsáni szellemi közeget. Isztambul képe a szovjet korszakban is egyértelműen pozitív volt. A nézetek ütköztetésére, sajtóvitára a török kultúra fővárosával, jóllehet Isztambul szellemtörténetéhez az azerbajdzsániak számottevően hozzájárultak,⁴¹ csak 1991 után kerülhetett sor.⁴² A Szovjetunió összeomlásáig tehát az azerbajdzsániak térfelfogása és a Kaukázus nemzeti észlelése főként a Tifliszből és Tebrizből érkező hatások alapján fejlődött, illetve Jereván jelentősége is megnőtt, ahol szintén népes azerbajdzsán kisebbség élt.⁴³ Baku mellett Tbiliszi és

36 A 19. század második felében a grúz lakosságnak sikerült kulturális értelemben terjeszkednie saját fővárosában, ahol 1817-ben még csak a néesség 18,9%-át tette ki, ám 1899-re már 26,0%-ra nőtt az aránya. Анчабадзе–Волкова, 1990. 29.

37 Az oktatáshoz lásd: Reisner, 2004.

38 Ennek példája a Gəncəban született és Tifliszben képzett publicista, Abdulla Sur életműve, aki írásaiban és cikkeiben arra biztatta a kaukázusi törököket és muszlimokat, hogy a grúzokhoz hasonló intenzitással foglalkozzanak saját irodalmukkal. Adam, 2009.

39 Гасимов, 2011.

40 Baberowski, 2003. 46.

41 Vö. Adam, 2002; Shissler, 2003.

42 Isztambulban alternatív azerbajdzsáni történetírás bontakozott ki, amely Azerbajdzsánban és Turkesztánban (az orosz Közép-Ázsiában) a Turán alkotórészeit látta, és igyekezett megszabadítani az orosz dominanciától. A Rəsulzadə körül csoportosuló muszavatista kivándorlók hozzájárultak Azerbajdzsán történetírásához és irodalmához. Mindez azonban csak a peresztrojka idején szívároghatott be az azerbajdzsáni szellemi életbe. Gasimov, 2009b.

43 Teherán és Isztambul elveszítette korábbi jelentőségét mint szellemi központ. Fontossá vált Moszkva, Leningrád és Kijev is, mivel tanulmányaik során és különböző alkalmakkor itt érintkezettek a három dél-kaukázusi köztársaság értelmiségi rétegei.

Jereván is egy-egy szovjetköztársaság fővárosa lett, így mindhárman egy egységes tudományos térbe tagozódtak. Moszkva újra meg újra kísérletet tett, hogy a szovjet–iráni kapcsolatokban eszközként felhasználja az azerbajdzsáni kérdést,⁴⁴ amiből az azerbajdzsán nacionalizmus is profitált.⁴⁵

Az azerbajdzsáni történelemtudományon belül nyelvi szempontból már az 1950–1960-as években két csoportra oszlottak a kutatók.⁴⁶ Azerbajdzsán nyelven legfőképp azok publikáltak, akik nem Bakuból származtak. Ők gyakran a török történelemnek, Irán és Dél-Azerbajdzsán múltjának szentelték munkásságukat, továbbá grúz, illetőleg örmény történelemmel is foglalkoztak. Az „oroszlány nyelvű” történészek – akik többnyire Bakuban végezték orosz iskoláikat, Moszkvában szereztek doktorátust, és magukat „bakuiaknak” nevezték⁴⁷ – elsősorban a korabeli ideológiának megfelelő kérdéseket boncolgattak, például „a kommunizmus felépítését” vagy „az internacionalizmust” kutatták. A két csoport narratívái a peresztrojkaig bezárólag a marxista–leninista interpretációs kereteken belül mozogtak. A nem bakui történészek voltak azok, akik a történelemtudomány etnocentrikus szemléletét képviselték, ők Azerbajdzsánt olyan térként fogták fel, amely nyelvi határokon átívelve definiálható. Mivel a dél-azerbajdzsáni kérdés felvetését Moszkva és még inkább Baku is engedte, az azerbajdzsáni történészek a nemzetállami történelmet megpróbálták visszavezetni: „Görögország és Róma írástudói – Hérodotosz, Sztrabón [...], értékes információkat közölnek az ősi Azerbajdzsán állami felépítéséről, városairól és gazdaságáról”,⁴⁸ írta Maned Arif irodalomtörténész 1971-ben megjelent könyve, *Az azerbajdzsáni irodalom története* előszavában. „Pártusok, rómaiak, szasszanidák, arabok, szeldzsukok, mongolok, törökök, irániak” dúlták végig az országot, amely „kivérzett; városai romokban heverték, az erődítményeket, hidakat [...] lerombolták. Alig maradt valami Azerbajdzsán legősibb városainak pompájából – Bardából, Bejlakanból, Sabranból, Kabalából.” Arif a közel-keleti Atropaténé, Mannasz és Média államalakulatainak lakosságában, amely „meghódította Azerbajdzsán déli tartományait”, az „azerbajdzsán nép őseit” látja.⁴⁹

A peresztrojka idején a nem bakui történészek voltak azok, akik újra felfedezték a „régit” tereket. Elvetették a cári birodalomhoz és a Szovjetunióhoz való önkéntes csatlakozás tézisét, amelyet a moszkvai történetírás hét évtizeden át nagy erővel sulykolt.⁵⁰ Míg a bakui történészek, Leyla Yunusova és Arif Yunusov a marxista történelemtudomány szokványos dogmáira hivatkoztak, a nem bakui történelemtudósok

44 A részleteket lásd: Исмаилов, 2003; Гасанлы, 2006.

45 Nissman, 1987.

46 Юнусов, 2009.

47 Derlugian, 2009. Tbiliszi és Jerevánban az orosz nyelvű oktatási hálózat a szovjet korszakban is gyér maradt. Baku tudományos életét az 1960–1970-es években egyértelműen az orosz nyelv dominálta. A bakui azerbajdzsánok oroszosítása igen előrehaladott volt már.

48 Məmməd Arif Dadaşzadə (1904–1975) orosz-azerbajdzsáni iskolába járt, és Bakuban tanult orientalisztikát. Moszkvában doktorált 1931-ben, a Keleti Népek Intézetében, amely a Közel-Kelet kutatóit képezte. Moszkvai tartózkodása, illetve bakui fordítói tevékenysége döntően befolyásolta Arif térfelfogását.

49 Ариф, 1971. 3–4.

50 A szovjet korszakban is megpróbálták visszanyúlni a 18. századi Azerbajdzsán oroszbarát tendenciáihoz. Ennek egyik példája: Mustafayev, 1986.

Əli Hüseynzadə,⁵¹ Məmməd Ə. Rəsulzadə, Ağaoğlu és mások jogfolytonos örökösinek tekintették magukat. Újfént a „nem bakuiak”, Nəsim Nəsilbli, Cəmil Həsənlı, Şir-məmməd Hüseynov, Yusif Yusifov, Ziya Bünyadov, Əbülfəz Elçibəy, Manaf Suleymanov, Musa Qasımlı, Dilarə Əliyeva és Nəsiman Yaqublı voltak azok, akik Azerbajdzsánt önálló kulturális térként állították be a közel-keleti, s mindenekelőtt a török nyelvű térség kontextusában. A bakui történészek peresztrojkaig meghatározó csoportja néhány év leforgása alatt marginalizálódott: ezután már a nem bakui csoport lett a hangadó, melynek tagjai közül sokan az azerbajdzsáni tartományokból, illetve Örményországból, Grúziából és Iránból származtak. Az 1989-ben létrejött népfrent elite is, amelynek sok szimpatizánsa volt, részben ebből a csoportból került ki.

Igazolódni látszott a gyanú, hogy a Moszkva és az össz-szovjet orosz nyelvű szubkultúra által erőltetett felfogás a képzelt térről nem gyökerezett meg igazán mélyen Baku történelemtudósainak körében. James Nichol azt írja, hogy Azerbajdzsán ugyan a Szovjetunió része volt, de „az orosz kultúra hatása esetleges maradt”.⁵² 1989–1990 után sem a *russzkij mir*,⁵³ sem az orosz Eurázsia-modell,⁵⁴ sem pedig az a mitikus Kaukázus-kép, amelyben az örmények, grúzok és azerbajdzsánok békésen élnek együtt, mivel állítólag közös erővel küzdöttek évszázadokon át a törökök és a perzsák ellen,⁵⁵ nem talált elfogadásra az azerbajdzsáni történelemtudósok között. Intenzívebbé vált a saját identitás keresése, s ez odavezetett, hogy korábban rejtett és tiltott kérdéseket is vizsgálni kezdtek.

„Azerbajdzsán híd a Kaukázus és a török világ között”⁵⁶ – az emigráns történészek és a terek

A Nyugatra emigrált azerbajdzsániak munkássága a peresztrojka korszakáig tabu maradt a bakui történészek számára. Csak 1988–1989-ben kezdték utánnomni és olvasni az emigrációban született cikkeket. Ennek során különösen Münschi és Rəsulzadə recepciója vált intenzívvé.

51 Əli Hüseynzadə (1864–1940) a közép-azerbajdzsáni Szaljanban született, gimnáziumi tanulmányait Tiflisben végezte 1875–1885 között. Ezután fizikát tanult Szentpéterváron, majd az isztambuli orvosi karra járt. A 20. század elején több azerbajdzsáni újságban is publikált, és a pánturkizmus egyik alapítójaként tartják számon. Hüseynzadə életművének feldolgozása már az 1970-es években megkezdődött, a peresztrojka óta pedig még intenzívebbé vált. Şamil Vəliyev, az Azerbajdzsáni Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetének munkatársa 2008-ban két kötetben adta közre Hüseynzadə műveinek gyűjteményét. Hüseynzadə, 2008.

52 Nichol, 1995. 104.

53 A *russzkij mir* (orosz béke) elgondolás 1991 után keletkezett. A filozófus Pjotr Scedrovickij e fogalom alatt olyan közösségek strukturális hálóját értette, amelyek oroszul beszélnek és gondolkodnak. Szergej Gragyirovskij és Borisz Mezsujev azzal érvelnek, hogy a *russzkij mir* esetében az „orosz geokulturális világról” van szó, amelynek határai az orosz nyelv területi határait is túlszárnyalták. A Szovjetunió szerint a *russzkij mir* projektje volt. Oroszországnak tehát most a korábbi szovjet gyarmatokat kellett volna integrálnia, újfént „egybegyűjtienie”. Vö. Градировский–Межувев, 2006.

54 Az orosz Eurázsia-álmhoz lásd: Wiederkehr, 2007.

55 Lásd Sadiqov, 1965; Hacizadə, 1966.

56 *Azerbaijan*, 1951. 1. sz. 24.

Hilal Münschi⁵⁷ az európai emigrációban ténykedő legkimagaslóbb azerbajdzsáni történészek közé tartozott. 1930-ban Berlinben jelentette meg monográfiáját, melyben Azerbajdzsán történelmét tárgyalta. A 19. századról közzétett elemzését értelemszerűen befolyásolta a kor közege. A német, illetve lengyel múlttal való intenzív találkozása odavezetett, hogy Münschi az európai, nemzetállami történelem kategóriái alapján értelmezte Azerbajdzsán történetét. A 19. század tekintetében azerbajdzsáni kultúrharcról beszélt, miután a kánások 1828-ban betagozódtak a cári birodalomba: „Amikor a fegyveres erők harcainak kényszerűen vége szakadt, átmenetileg a kulturális harc területére tevődtek át az összecsapások, amely eredetileg az azerbajdzsániak egységes szellemi fejlődését fejezte ki. A jelentősebb költők vagy filozófusok minden egyes műve Azerbajdzsán teljes népességének nemzeti tulajdonává vált, éppúgy, amint Kant, Fichte és más német szellemóriások művei azonos értéket képviselnek minden szászországi, brandenburgi [...] számára.”⁵⁸ Az irodalmi művek effajta recepciója a felvilágosult tifliszi és bakui azerbajdzsán értelmiségiek körében bizonyosan jellemző volt, ám kétséges, hogy a Münschi által leírtakhoz mérhetően széles körű hatást ki tudtak-e fejteni.

Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884, Novxanı – 1955, Ankara) rövid lengyelországi, németországi és törökországi látogatásai során számos értekezést írt a középkori irodalomról, illetve az azerbajdzsáni kortörténetről. 1988–1989 után az 1920-as és az 1950-es évek között Törökországban kinyomtatott művei jutottak el a leggyorsabban az azerbajdzsáni olvasóközönséghez. A két világháború közötti időszakban a laikus történész Rəsulzadə által gerjesztett vita a Turán, Turkesztán és Irán újradefiniálásáról – amelybe több korabeli történész is bekapcsolódott – a szovjet birodalom széthullása utáni forgatagban, az Örményországgal Hegyi-Karabah miatt fennálló konfliktus, illetve az Iránhoz fűződő igencsak feszült kapcsolatok miatt ismét felszínre került és új értelmet nyert. Rəsulzadə a Kaukázust egyetlen, egységes kulturális térnek fogta fel. A Kaukázus Oroszországhoz való kapcsolódását szerinte meg kell akadályozni. A Turán felemelése, a turáni mozgalom támogatása, valamint Turkesztán kulturális kibontakozása a kulcs ahhoz, hogy a nemzetközi közösség meggyengítse és szétdarabolja Oroszországot, még ha a turáni tér – az etnikai, nyelvi és vallási párhuzamok ellenére – politikailag széttagolt marad is.⁵⁹

Hasonló gondolatmenetet követett a történész Hüseyin Baykara is.⁶⁰ 1966-ban Ankarában megjelent monográfiája – *Megújhdási mozgalmak Azerbajdzsánban a 19. században* – magában foglalt egy térképet a „kaukázusi Azerbajdzsánról” (*Kafkasya Azerbaycanı*). Az ország össznépességének 83,4%-át nem azerbajdzsá-

57 Hilal Münschi (1899 – halálának időpontja ismeretlen) szülővárosában, Şuşában járta ki a reálisoklat, majd 1919-ben Berlinbe ment tanulni. 1920-ban, Azerbajdzsán bolsevik megszállása után úgy döntött, Németországban marad, és a Müszavat párt külföldi irodáját vezette Berlinben.

58 Münschi, 1930. 14.

59 Rəsulzadə e gondolatait 1930-ban, Párizsban megjelent művében fejtette ki. Расул-Задэ, 1930.

60 Hüseyin Baykara (1904, Şuşa – 1984, Isztambul) tanulmányait a Bakui Egyetemen végezte el, majd 1927-ben vándorolt ki Iránba. Ezután Törökországba emigrált, ahol jogot tanult az Isztambuli Egyetemen. Baykara később állami hivatalt töltött be Isztambulban, és törökországi kiadóknál jelentette meg az Azerbajdzsán történelméről szóló műveit. Yaqublu, 2008a. 255.

nok, hanem törökök alkották.⁶¹ 1975-ben kiadott értekezésében Baykara Azerbajdzsánt a Turán, vagyis egy olyan tér részeként jelenítette meg, melynek jelentős területeit Oroszország elfoglalta.⁶²

Münschi, Baykara és Rəsulzadə térmegközelítése ugyanabban a gondolatvilágban mozgott, amelyet 1988–1989-ig kizárólag külföldön, a disszidens csoportokban (Asif Ata, Elscibej köreibben) lehetett megvitatni. Az utóbbi évtizedekben e térelképzelések végül a független Azerbajdzsánban is hódító újtukra indultak.⁶³

Európa és Ázsia között

Hogy Baku Európához vagy Ázsiához tartozik-e, már a 20. század elején is vita tárgya volt, és nemcsak az értelmiségiek körében. Kurban Said (1905–1942)⁶⁴ *Ali és Nino* című regénye például egy bakui gimnáziumban kezdődik, ahol egy tanár beszélget a diákjaival.⁶⁵ Nem tudnak egyezsége jutni abban, hogy Bakuban lévén Európa vagy Ázsia területén tartózkodnak-e. A vitát a következőképpen lehet összefoglalni: annak meghatározása, hogy az akkoriban már soknemzetiségű Baku melyik kultúrkörhöz tartozik, nem utolsósorban a mindenkori lakosság etnikai és vallási identitásától függött. Az 1813–1828 közötti orosz–perzsa háborúk következményeként Baku és a mai Azerbajdzsán területe, annak muszlim többségű paraszti lakosságával, politikailag a cári birodalom részévé vált, ami demográfiai változásokat is okozott. A keresztény bevándorlók száma folyamatosan növekedett mind az olajkitermelő Baku városában, mind pedig Hegyi-Karabah térségében.

A későbbi „azerbajdzsánok” magát elsősorban muszlimként értelmező többsége már a 19. században megtapasztalta az első szakadást a Közel-Kelethez való kötődésben. Az Araksz mentén húzódó új orosz–perzsa határ azonban még a régió belül sem vált kulturális határvonallá az önmeghatározásban. Kulturális szempontból az azerbajdzsán-török nemzet a nemzetté válás folyamata négy szakaszának megfelelően formálódott,⁶⁶ Teherán, Tebriz és Tiflisz kulturális befolyása alatt, melyek közül a 18. század során az utóbbi is jelentős irodalmi központtá vált. Baku egy olyan város lett, ahol három egymással összeütköző és egymást megteremkenítő kulturális hatás érvényesült. A cári gyarmatosítás a Kaukázus politikai struktúráit is megváltoztatta, míg az európai gazdasági vállalatok benyomulása akaratlanul is hozzájárult a terület modernizálásához. Ilyen körülmények között bontakozott ki az azerbajdzsáni történelemtudomány, és így jött létre annak első, a múlttal kapcsolatos térvíziója is.

61 Vö. Baykara, 1966.

62 Vö. Baykara, 1975.

63 1990–1991 folyamán több Rəsulzadə-írást is kiadtak Bakuban. Rəsulzadə 1990; Rəsulzadə 1991a; Rəsulzadə 1991b. Şirməmməd Hüseynov 1992-ben közreadta Rəsulzadə cikkeinek első gyűjteményes kötetét (1903–1909), melyet 2001-ben követett a második (1909–1914).

64 Vö. Reiss, 2008.

65 Said, 1937. Először Bécsben adták ki németül. Magyarul *Ali és Nino* címmel 2002-ben jelent meg.

66 Vö. Hroch, 1996.

Bədəlov, egy bakui filozófus 2006-ban kijelentette, hogy Ázsia nem csupán földrajzi tér, hanem a fejletlenség tere is. Azerbajdzsán nyugati irányultságát és Nyugat-barát aspirációit az 1920-as bolsevik hatalomátvétel megtörte. Szerinte a szovjet korszak kényszerrel eltávolította Azerbajdzsánt a Nyugattól. Hasonlóan érvel a kultúrtörténész Samir Iskenderov és Tair Bajramov is, amikor tanulmányában a „nemzetközi etnokulturális folyamatok” kontextusában helyezi el Azerbajdzsánt. A Nyugat-barát orientáció már a 20. század elején uralkodóvá vált a nemzeti értelmiségi rétegben, hiszen „a világi nyugati kultúra európai modelljét nem felülről jövő rendelkezések révén kellett Azerbajdzsánra kényszeríteni, mint Oroszországban, hanem az azerbajdzsáni etnokulturális történelmében, illetve Axundov és Bakıxanov népművelő tevékenységén alapult”. Bədəlov, de Iskenderov és Bajramov is sokban támaszkodnak Lev Gumiljov elméleteire, akinek műveit Bakuban, az 1990-es években fordította le azerbajdzsán nyelvre Vilayət Quliyev irodalomtörténész. Hogy Azerbajdzsán Euráziában helyezkedik el, a Zahid Qaralov és Fikrət Süleymanoğlu által összeállított, 2007-ben megjelent „világnézet” tankönyv is megfogalmazza.

Azerbajdzsán mint tér

Az azerbajdzsáni történészek terekről adott definíciója elsősorban az „önmeghatározásra” vezethető vissza. 1991-ben az *Azadlıq* újságban hosszabb cikk jelent meg Əbülfəz Elçibəy tollából, „A legrövidebb út” címmel, amely így fogalmazott: „Az északon valaha Derbentig, délen Hamadanig, keleten a Kaszpi-tengerig, nyugaton pedig a Göyçə-tóig [Szeván-tó – Z. G.] nyúló hatalmas Nagy-Azerbajdzsánt a 19. század elején az Orosz Birodalom tizenegy évig tartó, véres háború eredményeképp előbb két, majd még több részre szabdalta fel.”⁶⁷ Nizami Cəfərov szerint pedig Azerbajdzsán „a török eredetű azerbajdzsán nép történelmi hazája, és a világ egyik legősibb etnikai-kulturális központja”.⁶⁸ Az azerbajdzsáni turisztikai minisztérium honlapján található történelmi összefoglaló szövegében ez olvasható: „Azerbajdzsán történelmi területei északon a Nagy-Kaukázus-hegységet, nyugaton a Göyçə-tavat és az Alagöz-vonulatot, illetve Kelet-Anatóliát, keleten a Kaszpi-tengert, délen pedig a Sultaniye–Zancan–Hamadan határvidékeit ölelik fel, és az egyik legrégebb kulturális központként írhatóak le.”⁶⁹ Arról, hogy az azerbajdzsán egy ősi és tiszteletreméltó kultúrnép, amely több mint ötezer éves államszervezettel büszkélkedhet, 2009-ben írt két filológus, Bəxtiyar Tuncay⁷⁰ és Firudin Cəlilov. Az azerbajdzsán államiság pedig nem a manneus államban öltött először formát, hanem már a sumer civilizáció kebelében kibontakozásnak indult. Tuncay és Cəlilov felszólított

67 Elçibəy, 1992. 211.

68 Ezt a definíciót Nizami Cəfərov *Bevezetés az Azerbajdzsán-kutatásba* című főiskolai tankönyvében közli. Cəfərov, 2005.

69 <http://www.met.gov.az/?/az/azerbaijan/1995/13>.

70 Tuncay a turkológus Yunus Oğuzsal együttműködve tette közzé polemikus írását *A törökök titkos történelme* címmel. Az értekezés előszavát Yaqub Mahmudov és Nizami Cəfərov szerezte. Tuncay, 2009.

ták a Tudományos Akadémiát, hogy kutassa intenzívebben a kazárok államát, amely a Kaszpi-tenger partján terült el, és a szovjet történetírás tudatosan elhallgatta, hogy török államszerveződés volt.⁷¹

Nyugat-Azerbajdzsán (*Qərbi Azərbaycan*) történetének kutatása viszonylag új terület, ám annál aktuálisabb. Az Ağrıdağ tudományos kiadó együttműködik a Tudományos Akadémiával, és 2003 óta adja ki a Nyugat-Azerbajdzsán története tízkötetes sorozat darabjait. A Nizami İrodlımi İntəzət részét képező Néprajzi Tudományos-Kulturális Centrum megbízásából Əziz Ələkbərli filológus 2003-ban jelentette meg az Örményország korábban azerbajdzsánok által sűrűn lakott régiójának, Vedibazar Mahalınak történetéről szóló műve első kötetét. Ez abba a könyvsorozatba illeszkedik, amely már 1994-ben útjára indult a *Qədim Türk-Oğuz yurdu Ermənistan* című monográfiával. Gyakorta hivatkoznak arra a tényre, hogy e területeket, különösen a mai Örményország vidéki körzeteit, a 19. században túlnyomórészt azerbajdzsánok lakták, amiből arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy az Örmény Köztársaság egy „azeri-török” territórium, illetőleg az azerbajdzsán nyelv- és kulturális tér közepén létesült államszervezet. Ələkbərli szemében Azerbajdzsánt az orosz hódítás folyamán „két tragédia” – a türkmənçayi és a gülüstani szerződés – révén szabdalták darabjaira. Naxçıvan és İrəvan (Jereván) területén, úgymond az azerbajdzsán szállásterület közepén, az orosz terv alapján *Erməni vilayəti* (örmény tartomány) jött létre.⁷² Ezúttal a történelmi Azerbajdzsánt egy olyan térként tüntetik fel, amely nem csupán Észak-İrán, hanem a mai Örményország területeit is magában foglalja.

Turán

A „Turán” fogalmát egy török szociológus, Ziya Gökalp alkotta meg, aki 1911-ben „Turán” címmel verset közölt, s ebben a török Anatólia, jobban mondva a Turán a „törökök nagy hazájaként és szeretett országaként”⁷³ jelent meg. Később az Isztambulba emigrált azerbajdzsániak, Hüseyinzadə és Ağaoğlu⁷⁴ kulturális-földrajzi térnek tekintették a Turánt. Gökalp szerint a turanizmus többek között egy olyan ideológia, amely az „oguzokat, tatárokat, kirgizeket [...] nyelvükben, irodalmukban, életmódjukban egyesíti”.⁷⁵ A Turán egy török népekből álló török közösség. Megjelenik egy képzelt tér is, az egy nemzetet alkotó török nyelvű népek, melyek lakott területei Isz-

71 <http://olaylar.az/engine/print.php?newsid=1254175063>.

72 Ələkbərli, 2003. 8.

73 Mahmudov, 2005. 2. köt., 411.

74 Ahmet Ağaoğlu (1869, Karabah – 1939) Tiflisben járt orosz gimnáziumba. Ezt a szentpétervári Műszaki Intézetben és a Sorbonne-on végzett tanulmányok követték. Párizsban igen intenzíven foglalkozott Barbier de Meynard és Scheffer Kelet-képével, és Renan és Darmstetter gondolatvilágát is tanulmányozta. Franciaországban megismerkedett Cemaleddin Afgánival és az ifjútörök Ahmed Rizával. Ağaoğlu legismertebb művei közé tartozik az *Üç Medeniyet* című értekezés, melyet a máltai emigrációban írt 1919–1920-ban, és Ankarában adtak ki 1928-ban. Ağaoğlu, 1928. Fontosabb írásai: Ağaoğlu, 1929, 1940. Vö. Ağaoğlu, 1994. 7–16.

75 Gökalp, 2006. 26., 28.

tambultól egészen Nyugat-Kínáig nyúlnak, „mitikus őshazája”,⁷⁶ aminek lehetőség szerint a politikai határookban is tükröződnie kellene. Kultúrtörténeti szempontból a Turán alatt egy mitológiai tér értendő, amely az óperzsa írásokban Iránnal vetélkedő, török törzsek lakta vidékként bukkan fel.⁷⁷

Günay Özdoğan és Neşe Özden történészek területi és etnikai kategóriákkal definiálják a Turánt. Szerintük ez az Aral-tó és Kelet-Turkesztán között húzóódó tér. Etnikai értelemben a Turán minden török népet felölel (Közép-Ázsiában, a Kaukázusban, Kelet-Turkesztánban). Özdoğan és Özden szerint a Turán egyaránt vált nemzetté és etnikai-földrajzi régióvá, a turkológia tudományos diszciplínájának ki-
fejlődése révén a Turán kulturális, történelmi és politikai jelentőségre is szert tett.⁷⁸

A kérdést élénk értelmiségi figyelem kíséri az 1970-es évektől, de különösen a peresztrojka korszaka óta foglalkoztatja az azerbajdzsáni történészeket. A fentebb említett filozófus, Asif Ata Əfəndiyev 1976-ban megalapította az „etika tanulmányozásának körét”, és hallgatóival a marxizmus filozófiai alapvetésének tartathatlanságáról, valamint a turanizmusról is eszmét cserélt. E tevékenysége miatt elbocsátották állásából. Erre reagálva „Ocaq” névvel titkos kört hozott létre, követői pedig ettől fogva csak *Asif Atának* (Asif atya) hívták. Ata radikális turkizmust hirdetett, amely egyszerre elutasította az iszlámot, a kommunizmust, valamint a Nyugatot mint a kapitalizmus megtestesülését. Ahogy kifejezték: Azerbajdzsán jelenti a megváltást a török nyelvű népek számára. Szent terük a Turán volt, melynek központja Nagy-Azerbajdzsánban feküdt, és Derbenttől Tebrizig nyúlt.⁷⁹

A turáni eszme egyik leghatásosabb kifejtője és szerzője a történész, disszidens, majd államelnök (1992–1993) Elcsibej volt, aki már az 1970-es években megismerkedett Ziya Gökalp írásaival. Az 1990-es években a turáni eszme alapművei azeri nyelven is napvilágot láttak Bakuban. Azóta az azerbajdzsáni értelmiségi diskurzusnak elmaradhatatlan része a turáni gondolat, amely a kultuszminiszter, Əbülfəz Qarayev szerint „a török világ (*türkdilli dünya*) elidegeníthetetlen része”.⁸⁰

Orient – Şərq

A legtöbb azerbajdzsáni történész számára a 19. században, de még a 20. század elején is a Kelet (Orient) volt az a tér, ahol mozogtak, eszmét cseréltek, és ahol írásaik keletkeztek. A közel-keleti kulturális térhez fűződő kapcsolatok egészen az 1940-es évekig szorosak maradtak, és csak akkor váltak lazábbakká, amikor a Kaukázust a sztálini korszakban politikailag elszigetelték a környező világtól. A Szovjetunió és Irán, illetve Törökország közötti viszony megromlása következtében – amivel egy időben zajlott az azerbajdzsán ábécé latin, majd cirill betűssé tétele – a „keleti tér” negatív megítélést kapott az azerbajdzsáni humán tudományokban, ám

76 Baberowski, 2003. 56.

77 Vö. Osterrieder, 2000.

78 Vö. Özden, 2009.

79 Vö. Ata, 2007.

80 <http://az.trend.az/print/1560743.html>.

ennek ellenére sem lehetett egészen kiszorítani a köztudatból. A Bakui Egyetem 1919-ben megalapított Orientalisztikai Kara a haditolmács-képzés fellegvára és a szovjet Közel-Kelet-szakértők képzésének fontos központja lett. A karon végzett szakemberek más tudományterületekre is hatással voltak, például a történelem⁸¹ és a nyelvtudományra. A tárgyi tudás, a nyelvismeret, valamint a külföldi tapasztalatok⁸² meghatározták az orientalisztikai tanulmányokat végző történészek kutatási irányait és térfelfogását. A keletkutatás Azerbajdzsánban sokkal előbb intézményesült, mint például a nyugati nyelvek, történelem és kultúrák diszciplínái.⁸³

A Kelet a szovjet korszakban is hangsúlyos maradt az azerbajdzsáni történelemtudományban, de a marxista-leninista felfogás uralkodóvá vált. Nagy erővel kutatták például a régió munkásmozgalmait, és igyekeztek megtalálni a feltételezett „haladó áramlatokat” az ottani irodalomban és szellemi életben. Ziya Bünyadov történész az 1960-as években a középkori arab történelem forrásai kutatásának és fordításának szentelte munkásságát, ezzel azonban kivívta a pártvezetés bírálatát.⁸⁴ Arab források alapján kívánta megírni Azerbajdzsán történelmét.⁸⁵ A középkori források üzenetét értelmezve Azerbajdzsánt a közel-keleti kulturális térbe helyezte. Miután a többi dél-kaukázusi szovjetköztársaság történészeinek részéről bírálatok érték (főleg a grúzok, illetve elsősorban az örmények kritizálták), inkább Üzbegisztán, mindenekelőtt Korezm középkori történelmével kezdett foglalkozni.⁸⁶

Terek a tankönyvekben

„Azerbajdzsán eredeti területe igen nagy volt. 1828-ban Oroszország és Irán feldarabolta Azerbajdzsánt, és felosztották maguk között. Oroszország kapta az északi részt, Irán a délit. A cári Oroszország felosztatta a Derbendi, Qubai, Lenkorani, Seki, Sirvá-

81 Például Əlisöhbət Sumbatzadə, aki 1989–1990-ben alapvető értekezést közölt az azerbajdzsáni nép etnogeneziséről, illetve a történész Nailə Vəlixanlı, aki intenzíven foglalkozott az azerbajdzsáni hadtörténettel és a nemzeti múzeumhálózat fejlődésével.

82 Idetartozott a Nahicsevánban született történész-orientalista Əbülfəz Əliyev, aki az 1960-as években arab tolmácsként dolgozott Egyiptomban, ahol lehetősége nyílt, hogy beletekintsen a turáni ideológusok írásaiba. Egy másik nyelvész, Rafiq İsmayıl, aki 1964 és 1967 között a szudáni és jemeni szovjet nagykövetségen tolmácskodott, az 1990-es évek óta Ázsia és Afrika történelmét oktatja a Bakui Állami Egyetemen.

83 Germanisztikai tanszéket például csak 1949-ben hoztak létre a pedagógiai főiskolán, az állami egyetemen pedig ennél is később, 2001-ben. A történelemtanszékeken a nyugati nyelveket igen alacsony szinten oktatták.

84 Ziya Bünyadov Moszkvában tanult orientalisztikát, majd a bakui Tudományos Akadémia középkori történelmi intézetében dolgozott. 1990-ben őt nevezték ki a Tudományos Akadémia igazgatóhelyettesévé. 1997-ben Bakuban agyonlőtték. A biztonsági minisztérium információi alapján a merényletet a Heszbolah hajtotta végre, mert Bünyadovot azzal vádolták, hogy együttműködött az izraeli titkosszolgálattal, és cionista nézeteket vallott (lásd Юнсов, 2004.). 1989-ben Bünyadov elmondta, hogy Tebrizben egyszer már megkísérelték megölni (<http://www.azadliq.org/content/article/1857536.html>).

85 1965-ben jelent meg értekezése *Azerbajdzsán a 7–9. században* címmel, melyet 1990-ben lehetett végre azeri nyelvre fordítani. Буниятов, 1965; Bünyadov, 2007.

86 Bünyadov nyilvánvaló szimpátiával viseltetett az utolsó korezmi sah, Džalal-ad-Din iránt, és külön értekezést szentelt a ma üzbégek lakta területen fennálló középkori állam történetének (Буниятов, 1986). Az üzbég pártvezetés azonban Bünyadov szemére vetette, hogy idealizálja a múltat.

ni, Bakui, Quarabaği, Gəncəi, İrəvani és Naxçıvani Kánságokat,⁸⁷ közli a második osztályos történelemlétkönyv, amelyet a mindmáig a legfontosabb tankönyvszerzőnek számító Yəhya Kərimov írt. Egy másik tankönyvből, amelynek szerzője Nurəddin Kazimov, a diákok megismerkedhetnek Ağvan („Észak-Azerbajdzsán régi elnevezése”) lakóival. Az arabellenes felkelés vezetője, Babək, illetve a Gəncə városát az orosz ostrommal szemben védő Cavad Xan is bemutatásra kerül.⁸⁸ Utóbbi személyt a népfelkelő Qaçaq Nabi mellett az „Azerbajdzsán a függetlenség és a területi integritás útján” című fejezet említi. A negatív példa „az orosz Sisyanov tábornok”, aki ebben a kontextusban az orosz imperializmus megtestesítőjeként szerepel.⁸⁹

Az azerbajdzsáni történészek csak 2003–2004-ben írtak egyetemes történeti tankönyveket.⁹⁰ A legújabb kori történelem tankönyve a legfontosabb 1918 utáni eseményeket tárgyalja. A totalitarizmus kialakulása a Szovjetunióban egyetlen bekezdést kap a „Nyugat-Európa és az USA társadalmi-gazdasági stabilizálása” című fejezetben. Egy külön fejezet „A török világ és a kaukázusi népek”. Hasonlóan nagy teret szentelnek Ázsia és Afrika eseményeinek. A tankönyv záró részében találjuk a különböző témák megismertetéséhez ajánlott ideális óraszámot.⁹¹ A török népek történelmének feldolgozása lényegesen nagyobb teret kap, mint például Oroszország. Így a Turán kultúrföldrajzi terei az iskolai történelemoktatásban is központi helyet foglalnak el.

Kitekintés

A kortárs azerbajdzsáni történelmi narratívában nem csupán Európa nyugati, de a kontinens keleti része is határozottan *Avropa* terét alkotja. Oroszországot mindenestre nem sorolják ide, hanem külön tárgyalják. A nyugati történetírásban meghonosodott „Nyugat” fogalma az azerbajdzsáni történetírásban mindeddig nem kapott külön figyelmet.

Ázsia (*Asiya*) fogalmán az azerbajdzsáni történészek főként a Kelet nem muszlim országait értik, például Kínát és Indiát. Bár a szovjet történetírás a muszlim Keletet is idesorolta, ma ezt már nyelvcsaládok szerint osztják különböző terekre. A Kelet ott van, ahol az arab–perzsa írást használják. Az ujugrokat mindazonáltal az azerbajdzsáni történészek a török népek teréhez sorolják, nem pedig Ázsiához, jóllehet az arab ábécét alkalmazzák.⁹² A moldáviai gagauzokat sem az európai történelem narratívájában helyezik el, hanem a török népek körében elemzik.

87 Kərimov, 2006. 88.

88 Kazimov, 2006. 13.

89 Sisyanov az orosz Cicjanov azerbajdzsáni verziója, aki Grúziában született, és az orosz hadseregben csinált karriert. A grúz történetírás Cicjanov (Cicianašvili) grúz származását is kiemeli, amikor az oroszok kaukázusi behatolását bírálja.

90 Az azerbajdzsáni középiskolákban még az 1990-es években is az oroszból lefordított, moszkvai világtörténelem-tankönyvet használták. Furaev, 1998.

91 Məmmədov et al. 2005.

92 Uo. 30–32.

A tereket történészek írják le, alkotják meg és hívják életre. Azerbajdzsánban a történészek közössége autoriter államban úzi mesterségét, ahol a politika döntően befolyásolja a kutatást és az oktatást. A térkonceptiók egyrészt a történészek képzettsége és szakmai meggyőződése alapján jönnek létre, másrészt a bakui kormányzat bel- és külpolitikája határozza meg őket. Míg a demokratikus ellenzékhez közel álló történészek az azerbajdzsáni történelmet Európa és a Turán összefüggésében (Yaqublu) látják, a kormányzathoz közel álló szakemberek, mint Mahmudov, a posztszovjet Eurázsia-modellből indulnak ki. A legtöbb történész között mindenestre konszenzus uralkodik abban a tekintetben, hogy szinte valamennyien osztják az imaginárius Nagy-Azerbajdzsán történelmi koncepcióját. A külpolitikai konjunktúrától való függés, a történészek szakmai szocializálódása és helyzete, valamint Azerbajdzsán jól vagy kevésbé sikerült integrációja a regionális és nemzetközi szervezetekbe újabb térkonceptiók kialakításához vezet a tudományos közösgén belül. Előreláthatólag a diskurzusok a jövőben is Európa, a Kelet és a Turán elképzelt tereiről fognak folyni.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Adam

2000 Adam, Volker: Auf der Suche nach Turan: Panislamismus und Panturkismus in der aserbajdschanischen Vorkriegspresse. In: *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran 1555–1914*. Hrsg. v. Ursinus, Michael–Motika, Raoul. Wiesbaden, 2000. 189–205.

2002 Adam, Volker: *Russlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkriegs. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Russland und Zentralasien*. Frankfurt am Main, 2002.

2005 Adam, Volker: Umdeutung der Geschichte im Zeichen des Nationalismus seit dem Ende der Sowjetunion. Das Beispiel Aserbajdschan. In: *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus. Muslime und Christen, Türken und Armenier*. Hg.: Bonwetsch, Bernd–Adanir, Fikret. Wiesbaden, 2005. 21–41.

2008 Adam, Volker: Literarische und ideologische Strömungen unter der Herrschaft des Zaren. Die Anfänge einer neuzeitlichen aserbajdschanisch-türkischen Identität. In: *Aserbajdschan. Land des Feuers. Geschichte und Kultur im Kaukasus*. Hrsg. v. Pflüger-Schindlbeck, Ingrid. Berlin, 2008. 15–40.

2009 Adam, Volker: Abdulla Sur (1883–1912) und seine „türkische Geschichte“ als Quelle zur Erforschung nationaler Diskurse im vorrevolutionären Aserbajdschan. In: *Jahrbuch für Aserbajdschanforschung*, 3. (2009) 112–141.

Ağaoğlu

1928 Ağaoğlu, Ahmed: *Üç medeniyet*. Ankara, 1928.

1929 Ağaoğlu, Ahmet: *İngiltere ve Hindistan*. İstanbul, 1929.

1940 Ağaoğlu, Ahmet: *Azerbaycanın Ehemiyeti*. Ankara, 1940.

1994 Ağaoğlu, Ahmet: *Serbist firka hatıraları*. İstanbul, 1994.³

Akalın

2004 Akalın, Gülsərən: *Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu*. Bakı, 2004.

Altstadt

1992 Altstadt, Audrey L.: *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*. Stanford, 1992.

1998 Altstadt, Audrey L.: Azerbaijan's First and Second Republics: The Problem of National Consciousness. In: *Caspian Crossroads*, 3. (1998) 1. sz. 25–31.

Анчабадзе–Волкова

1990 Анчабадзе, Юрий Дмитриевич–Волкова, Наталия Георгиевна: *Старый Тбилиси. Город и горожане в XIX веке*. Москва, 1990.

Ариф

1971 Ариф, Мамед: *История азербайджанской литературы. Краткий очерк*. Баку, 1971.

Ата

2007 Ata Asif (Əfəndiyev, Asif): *Uluyurd aqibəti – bütöv Azərbaycan*. Bakı, 2007.

Axundov

1962 Axundov, Mirzə Fətəli: *Məqalələr məcmuəsi*. Bakı, 1962.

Baberowski

2003 Baberowski, Jörg: *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*. München, 2003.

Бакиханов

1841 Бакиханов, А. К.: *Краткая грамматика персидского языка (Канун Кудсу)*. Тифлис, 1841. (Reprint: Ann Arbor, 2007.)

Baykara

1966 Baykara, Hüseyin: *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri*. Ankara, 1966.

1975 Baykara, Hüseyin: *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*. İstanbul, 1975.

Bünyadov, Буниятов

1965 Буниятов, Зия Мусаевич: *Азербайджан в VII–IX веках*. Москва, 1965. (Баку, 1973.)

1986 Буниятов, Зия Мусаевич: *Государство Хорезмшахов-ануштегинидов, 1097–1231*. Москва, 1986.

2007 Bünyadov, Ziya: *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*. Bakı, 2007.

Cəfərov

2005 Cəfərov, Nizami: *Azərbaycanşünaslığın əsasları*. Bakı, 2005.

Derluguian

2007 Derluguian, Georgi: Azeri Orientalists as Mirror of the Postsoviet Revolution. In: 21. *Century*, 2. (2007). (http://www.noravank.am/file/article/313_en.pdf.)

Döring–Thielmann

2008 *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Hg.: Döring, Jörg–Thielmann, Tristan. Bielefeld, 2008.

Elçibəy

1992 Elçibəy, Əbülfəz: *Bu mənim taleyimdir*. Bakı, 1992.

Ələkbərli

2003 Ələkbərli, Əziz: *Qərbi Azərbaycan*. I cild. *Vedibasər mahalı (Vedi və Garağlar rayonları)*. Bakı, 2003.

Fərzəliyev–Axundov

2006 *Qarabağnamələr*. I kitab. Red.: Fərzəliyev, Akif–Axundov, Nazir. Bakı, 2006.

François-Seifarth-Struck

2007 *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion. Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert.* Hg.: François, Etienne-Seifarth, Jörg-Struck, Bernhard. Frankfurt am Main, 2007.

Furaev

1998 Furaev, V. K.: *Ən yeni tarix, 1939–1992.* Bakı, 1998.

Гасанлы

2006 Гасанлы, Джамиль: *Азербайджанский кризис и начало холодной войны. 1941–1946.* Москва, 2006.

Gasimov, Gasimov

2008 Gasimov, Zaur: Legionen, Öl und Politik. Der Zweite Weltkrieg in den Lehrbüchern für die Geschichte Aserbaidschans nach 1991. In: *Internationale Schulbuchforschung*, 30. (2008) 825–839.

2009a Gasimov, Zaur: A Short Sketch of One Century of Azerbaijani Historical Writing. In: *Caucasus Analytical Digest*, 8. (2009) 17. July. 5–9. (<http://www.laenderanalysen.de/cad/pdf/CaucasusAnalyticalDigest08.pdf>)

2009b Gasimov, Zaur: Demokraten oder Nationalisten? Zur Dissidentenbewegung im sowjetischen Südkaukasus am Beispiel Georgiens und Aserbaidschans. In: *Forum für ost-europäische Ideen- und Zeitgeschichte*, 13. (2009) 2. sz. 107–128.

2011 Гасимов, Заур: Баки: прогулки во времени по одному „южному городу“. In: *Ab Imperio*, 2011. 1. sz. 303–330.

Gökalp

2006 Gökalp, Ziya: *Türkçülüğün esasları.* Ankara, 2006.

Göksöz

2008 Göksöz, Saime Selenga: Sovyet Karşısı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında „Türk İnkılâbı“. Yeni Kafkasya ve Resulzade Mehmed Emin. In: *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5. (2008) 1. sz. 7–46.

Градировский–Межуев

2006 Градировский, Сергей–Межуев, Борис: *Русский мир как объект геокультурного проектирования.* 2006. (<http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64>.)

Hacızadə

1966 Hacızadə, Şixəli: *Azərbaycan və dağistan xalqlarının dostluğu.* Bakı, 1966.

Hösler

1995 Hösler, Joachim: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte.* München, 1995.

Hroch

1996 Hroch, Miroslav: From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. In: *Mapping the Nation.* Ed.: Balakrishnan, Gopal. New York–London, 1996. 78–97.

Hüseynzadə

1967 Hüseynzadə, Əli: *XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı.* Bakı, 1967.

2008 Hüseynzadə, Əli bəy: *Seçilmiş əsərləri.* I–II. Bakı, 2008.

İbrahimli

1996 İbrahimli, Xələddin: *Azərbaycan Siyasi Mühacirəti.* Bakı, 1996.

Исмаилов

2003 Исмаилов, Эльдар: *Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане, 1945–1953*. Баку, 2003.

Юнусов

2004 Юнусов, Ариф: *Ислам в Азербайджане*. Казань, 2004.

2009 Юнусов, Ариф: *Мифы и образы «врага» в исторической науке и учебниках по истории независимого Азербайджана*. 2009. (http://www.amudarya.net/fileadmin/_amudarya/bs/ay.pdf)

Kaser

2007 Kaser, Karl: Fernand Braudels Mittelmeerwelten. Eine historisch-anthropologische Perspektive. In: *Neue Perspektiven auf eine Geschichtsregion*. Hg.: Schenk, Frithjof Benjamin-Winkler, Martina. Frankfurt am Main, 2007. 75–100.

Kazımov

2006 Kazımov, Nurəddin: *Oxu*. Bakı, 2006.⁶

Kərimov

2006 Kərimov, Yəhya: *Oxu*. Bakı, 2006.

Kronsteiner

1989 Kronsteiner, Barbara: *Zeit, Raum, Struktur. Fernand Braudel und die Geschichtsschreibung in Frankreich*. Wien, 1989.

Lefebvre

1974 Lefebvre, Henri: *La production de l'espace*. Paris, 1974.

Lemoine

2005 Lemoine, Yves: *Fernand Braudel. Espaces et temps de l'historien*. Paris, 2005.

Mahmudov

2005 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. Baş redaktor: Mahmudov, Yaqub. Bakı, 2005.

Мехтиев

2004 Мехтиев, Рамиз: *Азербайджан: вызовы глобализации*. Баку, 2004.

Məmmədov et al.

2005 Məmmədov, İ. et al.: *Ən Yeni Tarix*. Bakı, 2005.²

Motika

2009 Motika, Raoul: Aserbaidshan-Nationalismus und aseritürkischer Nationalismus. In: *Nationalismus im spät- und postkommunistischen Europa*. Bd. 2. *Nationalismus in den Nationalstaaten*. Hg.: Jahn, Egbert. Baden-Baden, 2009. 299–329.

Mustafayev

1986 Mustafayev, Tofiq: *XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi*. Bakı, 1986.

Münschi

1930 Münschi, Hilal: *Die Republik Aserbaidshan. Eine geschichtliche und politische Skizze*. Berlin, 1930.

Nichol

1995 Nichol, James: Azerbaijan. In: *Armenia, Azerbaijan and Georgia: Country Studies*. Ed.: Curtis, Glenn E. Washington, 1995. 79–148.

Nissman

1987 Nissman, David B.: *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan: The Use of Nationalism for Political Penetration*. Boulder, 1987.

Osterrieder

2000 Osterrieder, Markus: Zarathustra bei den Slaven. Die iranische Grundlage des slavischen Geisteslebens. I. Die Kultur des slavischen Ostens und der Schatten von Turan. In: *Das Goetheanum*, 79. (2000) Heft 28. 577–581., Heft 29. 608–610., Heft 30–31. 633–636.

Özden

2009 Özden, Neşe: A Few Notes on the Comparative History of Estonia. In: *Journal of Black Sea Studies (Karadeniz Araştırmaları)*, 21. (2009) 1–11.

Pocock

1971 Pocock, John Greville Agard: *Politics, Language and Time*. New York, 1971.

Qasimov

1953 Qasimov, Mehbalı: *XIX əsrdə Rusiyanın qabaqcıl ideyalarının Azərbaycanda ictimai inkişafına təsiri*. Bakı, 1953.

Quliyev–Həsənov–Striqunov

1960 *XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı*. Red.: Quliyev, Ə.–Həsənov, İ. M.–Striqunov İ. V. Bakı, 1960.

Рафили

1959 Рафили, Микаил: *Ахундов*. Москва, 1959.

Reisner

2004 Reisner, Oliver: *Die Schule der georgischen Nation. Eine sozialhistorische Untersuchung der nationalen Bewegung in Georgien am Beispiel der 'Gesellschaft zur Verbreitung der Lese- und Schreibkunde unter den Georgiern' (1850–1917)*. Wiesbaden, 2004.

Reiss

2008 Reiss, Tom: *Der Orientalist. Auf den Spuren von Essad Bey*. Berlin, 2008.

Rəsulzadə, Расул-Задэ

1930 Расул-Задэ, Мамед Эмин: *О пантуризме. В связи с кавказской проблемой*. Париж, 1930. (Reprint: Баку, 2007.)

1936 Resul-Zade, M. E.: *Literatura Azerbejdžanu*. In: *Wschód*, 7. (1936) 2–3. sz. 63–69.

1990 Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin: *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı, 1990.

1991a Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin: *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı, 1991.

1991b Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin: *Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı, 1991.

Sadiqov

1965 Sadiqov, Şükür: *Kommunizm quruculuğunda qardaş zaqafqaziya xalqlarının əməkdaşlığı*. Bakı, 1965.

Said

1937 Said, Kurban: *Ali und Nino. Eine kaukasische Liebesgeschichte*. Wien, 1937.

Schlögel

2006 Schlögel, Karl: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. Frankfurt, 2006.

Shissler

2003 Shissler, Holly A.: *Between Two Empires: Ahmet Agaoglu and the New Turkey*. New York, 2003.

Skinner

2009 Skinner, Quentin: *Visionen des Politischen*. Hrsg. v. Heinz Marion-Rühl, Martin. Frankfurt, 2009.

Sofiyev

2004 Sofiyev, Xaləddin: *Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd Bəy Ağaoğlu*. Bakı, 2004.

Tuncay

2009 Tuncay, Bəxtiyar: *Türkün gizli tarixi. Elmi-publisistik əsər (Y. Oğuzla birgə)*. Bakı, 2009.

Uygur

2007 Uygur, Erdoğan: Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları. In: *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4. (2007) 4. sz. 53–64.

Wiederkehr

2007 Wiederkehr, Stefan: *Die eurasische Bewegung. Wissenschaft und Politik in der russischen Emigration der Zwischenkriegszeit und im postsowjetischen Russland*. Köln, 2007.

Yaqublu

1997 Yaqublu, Nəsiman: *Müsavat partiyasının tarixi*. Bakı, 1997.

2002 Yaqublu, Nəsiman: *Azərbaycan legionərləri*. Bakı, 2002.

2008a Yaqublu, Nəsiman: *Bakının qurtuluşu*. Bakı, 2008.

2008b Yaqublu, Nəsiman: *Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski*. Bakı, 2008.

ZAUR GASIMOV

BETWEEN EUROPE, TURAN AND THE EAST

SPACE CONCEPTS IN THE CONTEMPORARY AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY AND POLITICS

Since the collapse of the Soviet Union, the Azerbaijani historians have been preoccupied with the redefinition of Azerbaijan's cultural geography. They rethink the historical narratives of the Soviet era as well as the intellectual discourses of Azerbaijani émigré historians in Turkey, France and Germany. However, Europe, Orient and Turan still remain the key notion and categories which are characteristic for the post-Soviet debate on Azerbaijan's cultural belonging.

A térképet Nagy Béla készítette.